

Бялик О.В. Особливості становлення системи статевого виховання учнівської молоді у країнах Євросоюзу / О.В.Бялик // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – Мелітополь : ФО-П Однорог Т.В., 2013. – Випуск XI. – С. 31-36.

УДК 37.03 (4)

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ

Оксана Бялик

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Анотація:

У статті означено проблему статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу, висвітлено процес становлення системи статевого виховання у скандинавських країнах, а також Німеччині і Польщі та виділено їх особливості. Обґрунтовано доцільність впровадження позитивного досвіду країн Євросоюзу в систему освіти України.

Ключові слова: статево виховання, сексуальна просвіта, статеві стосунки, стать, учнівська молодь, скандинавські країни (Швеція, Норвегія), Німеччина, Польща.

Аннотация:

Бялик Оксана. **Особенности становление системы полового воспитания учащихся в странах Евросоюза.**

В статье обозначено проблему полового воспитания учащихся в странах Евросоюза, освещен процесс становления системы полового воспитания в скандинавских странах, а также Германии и Польше, выделены их особенности. Обоснована целесообразность внедрения положительного опыта стран Евросоюза в систему образования Украины.

Ключевые слова: половое воспитание, сексуальное просвещение, половые отношения, пол, учащиеся, страны Евросоюза, скандинавские страны (Швеция, Норвегия), Германия, Польша.

Resume:

Byalik Oksana. Formation of sex education system in of students sexual education in the european union countries.

The article is devoted to the problem of students' sexual education in the countries of European Union. The process of formation of sex education system in Scandinavian countries, Germany, Poland, and their peculiarities are described in the article. Expediency of introduction of positive countries of European Union into Ukrainian system of education is grounded.

Key words: sex education, sex enlightenment, sexual relationship, sex, the students, the countries of European Union, Scandinavian countries (Sweden, Norway), Germany, Poland.

Постановка проблеми. В сучасному світі спостерігається невтішна статистика захворювань на СНІД та інші хвороби, які становлять небезпеку для здоров'я та життя людства. Тому проблема статевого виховання як запорука здоров'я нації є однією з пріоритетних у сучасних розвинених державах світу. Зокрема, статеве виховання як цілеспрямований освітній процес реалізується в навчальних закладах таких розвинених країн, як Велика Британія, Данія, Канада, Німеччина, Норвегія, США, Фінляндія, Франція, Швеція, Японія та інших. Особливої уваги щодо позитивних тенденцій статевого виховання учнівської молоді, що запроваджуються у навчальних закладах, заслуговують країни Євросоюзу, в яких статеве виховання є важливим напрямком державної освітньої політики.

Відомий вітчизняний вчений у сфері статевого виховання та підготовки молоді до сімейного життя В. Кравець зазначає: «Україна повинна активно і динамічно входити в світову систему освіти, як це робить багато цивілізованих країн. Модернізація та шкільні реформи у світлі принципів євроінтеграції в усіх країнах ставлять перед дослідниками статевого виховання учнівської молоді й підготовки її до сімейного життя завдання, що актуалізують дослідження взаємовпливу педагогічних процесів у загальносвітовому вимірі» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу увагу проблемі статевого виховання приділено у наукових працях вітчизняних дослідників, таких як Г. Ващенко, І. Вовк, Т.Говорун, І.Даценко, І.Ковальчук, В.Кравець, О.Кузнецової, І.Мезері, Н.Новікової, Т.Паничок та інших. Актуальність зазначеної теми розкрито в наукових дослідженнях таких закордонних вчених, як Т.Бартс, К.Едгар, Л.Елісон, В.Ескрідж, Г.Еттерберг, О.Контула, Т.Нурміаго, Г. Монбіот, Д. Сандбі та інших.

Формулювання цілей статті. Мета статті – охарактеризувати особливості становлення статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу та обґрунтувати доцільність впровадження позитивного досвіду у вітчизняну систему освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статеве виховання в ряді країн Євросоюзу має тривалу історію та відоме відкритістю поглядів щодо проблем статі та сексуальності. Водночас низький рівень підліткової вагітності, хвороб, що передаються статевим шляхом, та абортів спостерігається саме у скандинавських країнах, таких як Норвегія, Швеція, Данія та Фінляндія, де питанню сексуального та репродуктивного здоров'я надають великого пріоритету [10]. Саме завдяки високому та стабільному рівню економіки ці країни змогли встановити стійку систему статевого виховання, яку було впроваджено в навчальні плани шкіл без особливих суперечностей між урядом та Міністерством освіти [5]. Саме з 30-х років ХХ століття розпочинається становлення статевого виховання, що відбувається шляхом проведення радикальних соціальних реформ та політичних змін у галузі охорони здоров'я та гендерної рівності [8].

Так, наприклад, статєва просвіта у Швеції почалася із заснування у 1933 році Шведської Асоціації статевої освіти (RFSU) Елізою Оттесен-Енсен. Сьогодні організація є провідною у Швеції та входить до Міжнародної Федерації з питань планування батьківства (IPPF, International Planned Parenthood Federation).

Саме створення такої асоціації сприяло тому, що ця держава стала першою країною у світі, яка запровадила в систему освіти заняття зі статевого виховання. Спочатку такі заняття були введені лише у систему початкових шкіл як необов'язкові та спрямовувалися на інформування підростаючого покоління про правила особистої гігієни, використання контрацептивів, засоби попередження небажаної вагітності тощо. А починаючи з 1955 року, програми статевого виховання та сексуальної просвіти стали складовою навчальних планів та значно розширилися питаннями про відмінності статей, інтимні стосунки, будову статевих органів, пологи. Вони надавали інформацію

статевознавчого характеру школярам, починаючи з початкової школи, а викладання курсу «Сексуальність і особисті відносини» стало обов'язковим у навчальному закладі. До кожного класу у навчальному закладі підходять індивідуально, і після спостережень та анкетування приймають рішення про те, як проводити заняття. Школярів віком від 6 до 10 років інформували про внутрішньоутробний розвиток плоду та процес пологів; в 11-12 років відбувалося обговорення загальної анатомічної будови, змін, що відбуваються з тілом з віком, та відмінності між чоловіком і жінкою, статеві стосунки, норму і паталогії. З 13-15 років з учнями проводяться бесіди про сексуальні і особисті відносини, інформування про наслідки статевого життя, хвороби, що передаються статевим шляхом, небажану вагітність тощо. Такі обговорення відбувалися не тільки на заняттях зі статевого виховання, але й зрідка і з інших предметів (наприклад, біології, релігієзнавства, історії, етики, соціології, літератури). З підлітками 16-19 років питання любові, сексуальності, контрацепції, мастурбації, порнографії висвітлюються уже більш детально [3, с. 183-185].

Проте такі методи виявились неефективними, оскільки кількість небажаних вагітностей, захворювань на СНІД та інші негативні тенденції серед молоді продовжували зростати. Очевидним залишався той факт, що неможливо уникнути проблеми лише за допомогою лекцій шляхом інформування молоді про небезпеку хвороб, що передаються статевим шляхом, чи шкоду абортів, зробленого у ранньому віці.

Тому у 1975 році відбулось реформування системи статевої освіти Швеції. З ініціативи працівників освіти статево виховання проводилося під час вивчення курсу біології, а також було інтегровано у інші навчальні предмети. Зокрема, шкільний курс біології містив інформацію про репродуктивну функцію людського організму; курс релігієзнавства – про етичні та моральні норми статевого стосунків; під час вивчення гуманітарні дисципліни розкривали ті чи інші аспекти, пов'язані з почуттям кохання, пристрасті, людської сексуальності; шкільний курс з охорони здоров'я інформував учнів про засоби контрацепції та профілактику венеричних захворювань тощо [6]. Як переконані працівники освіти, гармонійний сексуальний розвиток та прищеплення раціонального ставлення до цієї сфери людських відносин повинно починатися з раннього періоду розвитку дитини, в якому статеві функції ще не почали повноцінно працювати.

Заняття, як правило, проходили у формі у формі діалогу з обговорення питань із демонстрацією фотографій та малюнків. За бажанням та необхідності навчальний

заклад запрошував юристів, медиків, психологів, сексологів або представників сексуальних меншин. За навчальним закладом залишалося право вирішувати, як проводити заняття, який добирати матеріал для учня і викладача, який працюватиме з учнями. В кінці вивчення курсу, за рішенням навчального закладу, відбувалося тестування або іспит.

У 1977 році в підтримку освітньої політики зі статевого виховання молоді вийшло кваліфіковане і багатостороннє керівництво для вчителів з питань статевого виховання учнів. Довгий час даний посібник залишався на папері та кілька разів переглядався Парламентом Швеції, так як вважалося, що систематичне й відкрите обговорення тем сексуального характеру, спонукатиме молодих людей до дії.

В сучасних навчальних закладах Швеції заняття проводяться в цікавій невимушеній формі, де, насамперед, акцент робиться на здоровому способі життя, на стриманні у відносинах з протилежною статтю, з урахуванням побажань учнів.

Про ефективність такої моделі статевого виховання свідчить той факт, що за даними асоціації UNICEF, за останні 10 років у Швеції кількість підліткової вагітності знизилась на 80%, а кількість захворювань, що передаються статевим шляхом – на 40% [9].

Крім того, Швеція обрала таку позицію морально-статевої політики, яка передбачає сексуальну просвіту через створення спеціальних клінік для підлітків, що співпрацюють із навчальними закладами, де отримують безкоштовне, широкодоступне і конфіденційне обслуговування у сфері планування сім'ї і здійснення абортів, широку рекламу контрацептивів через засоби масової комунікації та їх доступність [3, с. 185].

Подібного успіху в подоланні негативних явищ серед молоді досягла і Норвегія, у якій становлення системи статевого виховання та статевої просвіти розпочинається з кінця 30-х років XX століття із введення курсу «Розмноження людини», який згодом став обов'язковим у курсі вивчення біології. Однією з причин його введення до навчального плану стала необхідність зменшення кількості підліткових вагітностей та абортів, а також запобігання венеричним хворобам, що передаються статевим шляхом та СНІДу серед молоді. У подальшому розвитку статевого виховання відчувалася й підтримка Відділу у справах освіти та релігії, який доповнив навчальні плани та розширив даний курс такими розділами, як статевий потяг, засоби контрацепції, планування сім'ї, аборти, хвороби, що передаються статевим шляхом.

На початку 70-х років XX століття Відділом у справах освіти та релігії в навчальні плани шкіл було уведено додатковий предмет «Сім'я» (The Family) і видано довідник

для вчителів та батьків. Вивчення предмету допомогло учням зрозуміти суть людського буття, почуття людей, ролі чоловіка та дружини у сім'ї. Зазначимо, що статеве виховання у Норвегії починалося у віці 10 років та базувалося не лише на викладанні шкільного курсу з біології, а й на таких предметах, як релігія та філософія життя [7]. Мета статевого виховання у Норвегії полягала у необхідності дати дітям такі знання, на основі яких вони б могли формувати правильні уявлення про протилежну стать та стосунки між чоловіком та жінкою. Статеве виховання сприяло формуванню в учнів загальнолюдських та моральних цінностей, почуття поваги у відносинах між різними статями, відповідальності за свої дії та вчинки у статевих стосунках та створення сім'ї.

Норвезькі спеціалісти з питань охорони здоров'я дійшли висновку, що запровадження у шкільні навчальні плани предмету «Статеве виховання» є недостатнім у подоланні негативних явищ, що спостерігаються у молодіжному середовищі. Тому наступним кроком у вирішенні цієї проблеми стало створення «Освітньої програми статевого здоров'я» (Sexual health education programme), яка передбачала постійне інформування молоді про негативні наслідки невпорядкованого статевого життя, попередження зараження ВІЛ-інфекцією та венеричними захворюваннями, підліткової вагітності тощо. Програми спрямовані на розповсюдження інформації щодо засобів контрацепції, підготовки до подружнього життя, планування сім'ї тощо.

Програми такого типу діють і у сучасній Норвегії. Однією з таких програм є курс, що проводиться студентами з медичних коледжів. Перевагою означеної програма є те, що до її реалізації залучено молодь з достатнім рівнем володіння знань необхідних для того щоб вільно обговорювати з підлітками проблеми сексуальності [5].

У 1980-х роках було створено Норвезьку організацію клінічної сексології (The Norwegian Society of Clinical Sexology), яка не лише інформувала молодь з питань статевого виховання, але й сприяла зниженню негативних явищ у статевій поведінці підлітків через співпрацю вчителів та працівників охорони здоров'я, а також за підтримки батьків [4].

У 1998 та 1999 роках Скандинавська асоціація з питань сексології (the Nordic Sexological Societies) отримала значну урядову підтримку від Кабінету Міністрів Норвегії щодо розвитку клінічної сексології у скандинавських країнах [6].

Завдяки означеним заходам відбулась інтеграція сексології у клінічну практику. Вважаємо таку модель статевого виховання результативною, оскільки, на сьогодні, за даними асоціації UNICEF, незважаючи на глобалізаційні процеси у світі, за останні 30

років Норвегія спромоглась скоротити кількість підліткових вагітностей та абортів на 72% [4].

Так, у порівнянні систем статевого виховання в Норвегії та Швеції свідчить про їх подібність.

Процес становлення статевого виховання у Німеччині особливо яскраво виражений у період відродження та інтенсивного його розвитку – післявоєнний період, коли на цій території було створено дві держави – Німецька Демократична Республіка (НДР) та Федеративна Республіка Німеччини (ФРН). Суттєвим для статевого виховання у НДР було те, що його почали розглядати як частину виховання загалом й одночасно як підготовку до шлюбу та створення сім'ї. Проблеми статевого виховання почали розглядатися на уроках біології, релігії, етики, природознавства та ін. На початку 80-х років ХХ століття цілі статевого виховання поєднувалися з підготовкою до дорослого життя та підтримкою підлітків у період статевого дозрівання, а з середини 80-х років розгорнулася офіційна профілактична робота з молоддю щодо профілактики СНІДу [2].

В той же час у ФРН існувало два паралельні напрями: християнсько-міщанський та ліберально-ідеологічний. Перший передбачав відмову у праві на сексуальну активність. У змісті підручників із біології в 50-х роках ХХ століття були відсутні теми статевого дозрівання і статевого розмноження. В той же час ліберально-ідеологічна тенденція пропагувала й ідеалізувала секс, якому людина мала служити все життя. Тому з кінця 60-х років в початковій школі ввели предмет зі статевого виховання, але на жаль, він не відповідав нормам моралі, так як схвалювався секс у підлітковому віці та гомосексуальність. Це стало джерелом напруження і конфліктів у суспільстві, навчальних закладах, родин [2]. Згодом стало очевидним негативний вплив політики «вільної сексуальної активності» і, як наслідок, через збільшення кількості абортів зменшився рівень народжуваності, зросла кількість жіночих захворювань, причиною виникнення яких були саме ранні статеві відносини, а також кількість зґвалтувань, насилля й убивств на сексуальному ґрунті, підвищився рівень гомосексуальності.

Спільним для представників обох напрямів, спрямованих на збереження цінностей, було те, що вони характеризували дитинство, як асексуальний період, а сексуальний розвиток молоді сприймали як негативний, пропагуючи дошлюбну цнотливість, що є результатом формування установки на здорову сім'ю.

Навчальними закладами Німеччини накопичений значний педагогічний досвід щодо статевого виховання молоді, формування відповідних ідей та розробки практичних методик у цій сфері. Виховання «громадянина демократичної держави»

німецька педагогіка розглядає невіддільно від статевої соціалізації особистості. Так, Й. Зейде (1963), К. Бах (1969), Г. Кентлер (1970), М. Гемпель, Л. Кляймшмідт, К. Павек, Б. Швенке та ін. (70-ті – 80-ті роки ХХ століття) досліджували проблеми статевого виховання у навчальних закладах і питання міжстатевих стосунків та роль педагогічного впливу на них.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується у Німеччині новою ерою у сприйнятті взаємин між статями. Саме через статеве виховання намагалися вирішити такі питання як рівноправність чоловіків та жінок у суспільстві, сексуальне самовизначення дітей і молоді, сексуальне насилля щодо них, одностатеве партнерство тощо. На сучасному етапі у Німеччині діяльність навчальних закладів зі статевого та дошлюбного виховання поєднана з роботою центрів, про які добре поінформовані учні, що надають консультативну та соціальну допомогу підліткам [2].

У навчальних планах статеве виховання визначено як частину загального виховання через взаєморозуміння, взаємодопомогу один одному. У Німеччині за розвиток статевого виховання виступають постійна Конференція міністрів освіти і культури, органи управління та керівництва освітою федеральних земель.

Характерними рисами статевого виховання школярів Німеччини є системність організації виховного процесу у статевій сфері; вплив державних програм на зміст та способи реалізації статевого виховання; спрямованість виховного процесу на задоволення потреб учнів та розвиток у них статевої ідентичності; впровадження спеціального навчального предмету та включення тем до програми інших навчальних дисциплін, які сприяють формуванню нормальних статевих взаємин.

У період реформування польського суспільства, серйозних змін, які відбуваються в житті Польщі, проблема статевого виховання стає однією з актуальних соціальних проблем. Повноцінний аналіз теоретичних і практичних проблем формування моральних стосунків підлітків різної статі, підготовки молоді до сімейного життя неможливо реалізувати без вивчення праць зарубіжних фундаторів освіти польських педагогів, що присвячені проблемам морально-статевого виховання (М.Браун-Галковська, В.Брейнак, В.Фіялковський, З.Іздебський), підготовки до виконання подружніх і сімейних ролей (К.Островська, М.Козакевич), специфіка польської системи сексуального виховання учнів висвітлена в працях Г.Венглярчик, В.Оконь.

Польськими науковцями статеве виховання розглядається як важлива і невід’ємна складова процесу виховання, чому сприяє викладання предмету «Підготовка до життя в сім’ї», який наділений статусом повноцінної навчальної дисципліни, передбаченої

шкільним компонентом навчального плану, метою якої є стимулювання розвитку здорової, інтегрованої особистості, відповідальної за реалізацію стилю життя, який гарантує розв'язання проблем, пов'язаних з фізичним, психічним та статевим розвитком людини, а також виховання загальнолюдських цінностей та сімейних цінностей.

Передумовами здійснення статевого виховання та підготовки до дорослого життя в навчальних закладах Польщі визначено низку негативних факторів, зокрема: деградацію людської моралі; передчасне статеве життя і як наслідок, поширення хвороб, що передаються статевим шляхом, в тому числі ВІЛ-інфекції, бездоглядність дітей і підлітків. Вміло і тактовно організоване виховання учнівської молоді мало б допомогти зберегти моральне, фізичне та статеве здоров'я молоді.

У кінці ХХ століття польське суспільство пережило кризу, що стосувалася проблем статі та статевого взаємин: знизилась кількість одружень при одночасному зростанні кількості розлучень, народжуваність різко зменшилась, зате зріс відсоток позашлюбної народжуваності. Все це викликало потребу додаткової допомоги батькам у їх виховній ролі у галузі формування здорового способу життя підлітків, підготовки їх до дорослого життя.

З'ясовано, що статеве виховання та підготовка молоді до сімейного життя в навчальних закладах Польщі пройшла шлях від факультативних занять до обов'язкового самостійного предмета, долаючи перешкоди, зокрема, протести батьків проти сексуальної освіти та статевого виховання в школі, недостатність коштів на реалізацію цієї програми, відсутність належної матеріально-технічної бази. Як наслідок більшість опитаних вважає формування знань з основ дорослого життя необхідними.

Метою таких занять була підтримка виховної роботи сім'ї і допомога в досягненні психосексуальної зрілості підростаючого покоління, а також формування відповідального батьківства [1].

В організації статевого виховання і підготовки молоді до сімейного життя в Польщі домінує компетентісно орієнтований підхід, а питання реалізації змісту сексуального виховання молоді в Польщі розглядаються Міністерством освіти спільно з Єпископатом.

Підготовка учнів до сімейного життя, їх статевого виховання – складова загального процесу виховної роботи навчальних закладів, позашкільних установ та сім'ї. Статеве виховання – це система педагогічних, медичних, правових заходів, спрямованих на формування правильного ставлення дітей та підлітків до питань статі та статевого

життя. Як переконані науковці Польщі, статеве виховання сприяє гармонійному розвитку особистості, готує дітей та підлітків до майбутнього дорослого життя, допомагає їм у формуванні духовних цінностей та навичок культури здоров'я. У процесі статевого виховання відбувається врахування вікових особливостей, прискорений статевий розвиток учнів, поширення негативних тенденцій у молодіжному середовищі [1].

У програмах підготовки до виконання важливих суспільних ролей (батьківських, подружніх, професійних, громадянських) виділено тематичні групи, передбачені для опрацювання на заняттях основного курсу у навчальних закладах.

Одну з груп становлять теми, пов'язані із збереженням життя і здоров'я підлітків, до яких належать такі: хвороби, які переносяться статевим шляхом, в тому числі й СНІД, їх профілактика; методи і засоби контрацепції, їх результативність, побічні ефекти; психологічний і моральний аспект їх застосування; аборт – загроза для фізичного і психічного здоров'я; медичний, психічний і моральний аспект статевого стосунків [1].

Результати аналізу тематики занять свідчать, що метою програми є формування усвідомленої потреби у здоровому способі життя; потреби прийняття відповідальних рішень у взаємовідносинах із протилежною статтю; забезпечення учнів життєвими компетентностями щодо збереження здоров'я й розвитку позитивних потенцій учня.

Польські спеціалісти в галузі освіти та медицини переконані, що виховну роботу з питань статевого виховання необхідно розпочинати ще до того, як почнеться формування сексуальної зрілості, та усвідомлення приналежності до певної статі. Адже саме у ранньому підлітковому періоді відбувається формування ідеалів про протилежну стать та уявлення про стосунки між чоловіком та жінкою.

Висновки. Особливостями становлення системи статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу є те, що більшість із країн переконані у необхідності здійснювати статеве виховання молоді не лише під час викладання спеціалізованих дисциплін, а бути інтегрованим у навчальний процес (зокрема, скандинавські країни), де заняття проходять цікаво, невимушено у формі діалогу з обговорення питань статевознавчого характеру, коли акцент робиться на здоровому способі життя, на стриманні у відносинах з протилежною статтю.

В Німеччині спостерігається системність організації виховного процесу у статевої сфері, відчувається вплив державних програм на зміст та способи реалізації статевого виховання та спрямованість виховного процесу на задоволення потреб учнів

та розвиток у них статевої ідентичності, а також здійснюється впровадження спеціального навчального предмету та включення тем до програми інших навчальних дисциплін, які сприяють формуванню нормальних статевої взаємин.

Польські спеціалісти в галузі освіти та медицини переконані, що виховну роботу з питань статевого виховання необхідно розпочинати ще до того, як почнеться формування сексуальної зрілості, та усвідомлення приналежності до певної статі.

Крім того, такий підхід щодо статевого виховання передбачає цілеспрямоване залучення до цього процесу, крім власне навчальних установ, також і суспільних інститутів.

Позитивні ідеї досвіду країн Євросоюзу у статевому вихованні учнівської молоді можуть стати вагомими орієнтирами у формуванні вітчизняної концепції освіти.

Список використаних джерел

1. Даценко, І.М. Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у республіці Польща : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ірина Миколаївна Даценко. – Тернопіль, 2008.
2. Паничок Т.Я. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Тетяна Ярославівна Паничок. – Тернопіль, 2010.
3. Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн : [Монографія] / за ред. члена-кореспондента АПН України, проф. В. Кравця. – Тернопіль : ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. – 206 с.
4. Allison L. Sex education, teenage pregnancy and the abortion debate / Lyn Allison [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.onlineopinion.com.au/view.asp?article=2844&page=2>
5. Bartz T. Sex education in multicultural Norway / Tiffany Bartz// Sex Education. – 2007. – V. 7. – P. 17-33.
6. Edgardh K. Adolescent sexual health in Sweden / K. Edgardh [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sti.bmj.com/content/78/5/352.full>
7. Egeland I. Sex education in Norway / I. Egeland [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12178333>
8. Kuzma M. Whatever Happened to Sex in Scandinavia? / Marta Kuzma [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.afterall.org/journal/issue.17/whatever.happened.sex.scandinavia.i.am.curious>

9. Monbiot G. Joy of sex education / George Monbiot// Journal of Adolescent Health Care. –1989. – V. 10. – Issue 3. – P. 231-236.
10. Norway / Elsa Almes, Esben Esther, Pirelli Benestad// The International Encyclopedia of Sexuality [електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www2.hu-berlin.de/sexology/IES/norway.html>

References

1. Dacenko, I.M. Pidgotovka uchnivs'koï molodi do zhittja v sim'ï u respubliци Pol'wa : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Irina Mikolaïvna Dacenko. – Ternopil', 2008.
2. Panichok T.Ja. Stateve vihovannja uchnivs'koï molodi u Nimechchini : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Tetjana Jaroslavivna Panichok. – Ternopil', 2010.
3. Stateva socializacija ta pidgotovka uchnivs'koï molodi do simejnogo zhittja u pedagogici ta shkil'nij praktici zarubizhnih kraïn : [Monografija] / za red. chlena-korespondenta APN Ukraïni, prof. V. Kravcja. – Ternopil' : TzOV «Vidavnictvo Aston», 2009. – 206 s.
4. Allison L. Sex education, teenage pregnancy and the abortion debate / Lyn Allison [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.onlineopinion.com.au/view.asp?article=2844&page=2>
5. Bartz T. Sex education in multicultural Norway / Tiffany Bartz // Sex Education. – 2007. – V. 7. – P. 17-33.
6. Edgardh K. Adolescent sexual health in Sweden / K. Edgardh [електронний ресурс]. – Режимдоступу: <http://sti.bmj.com/content/78/5/352.full>
7. Egeland I. Sex education in Norway / I. Egeland [електронний ресурс]. – Режимдоступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12178333>
8. Kuzma M. Whatever Happened to Sex in Scandinavia? / Marta Kuzma [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.afterall.org/journal/issue.17/whatever.happened.sex.scandinavia.i.am.curious>
9. Monbiot G. Joy of sex education / George Monbiot// Journal of Adolescent Health Care. – 1989. – V. 10. – Issue 3. – P. 231-236.
10. Norway / Elsa Almes, Esben Esther, Pirelli Benestad// The International Encyclopedia of Sexuality [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.hu-berlin.de/sexology/IES/norway.html>